

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İrevan ve Doğu Anadolu Bölgesinin Sosyal-Ekonomik ve Demografik Durumu (“Kafkasya Takvimleri” Esnasında)

Naiba Ahmedova*

Giriş

Türk tarih ilminin karşısında duran esas görevlerden biri de çeşitli türk bölgelerinin tarihi-demografik ve sosyall-ekonomik durumunun araştırılmasıdır. Türk bölgelerinin farklı ve benzer hususiyetlerinin, geleneklerinin incelenmesi genellikle türk halklarına ait olan kendi özelliklerinin, kültürel hususiyetlerinin araştırılmasında önemli rol oynar. Bu araştırmaların incelenmesinde kaynakların önemli rolü vardır. Bu kategoriden olan kaynaklar sırasında XIX yüzyıl arşiv belgelerinin, resmi bilgilerin yer aldığı rus kaynaklarının önemli rolü vardır. Bu türlü kaynaklar sırasında XIX. yüzyılın resmi belgelerinden oluşan rus kaynağı “Kafkasya Takvimleri”de (“Kavkazskiy Kalendar”) yer almaktadır.

İrevan ve Doğu Anadolu bölgelerinin XIX.-XX. yüzyılın başlarına ait olan tarihinin, sosyal hayatının, etno-kültürel durumunun, ekonomik vaziyetinin araştırılmasında Rusya imperatorluğunun bölgelerdeki memurlarının verdiği bilgiler oldukça önemlidir. Rus imparatorluğunun emperyalist politikasının temsilcileri bölgeyi tanımak, yerel halk hakkında bilgi edinmek, servetlerine sahip çıkmak, devamlı şekilde sömürgecilik siyasetini yürütmek, soyup talamak amacıyla kapsamlı bilgiler topluyorlardı. Sözkonusu dönemde gerek Rus İmparatorluğu’nun bölgeye atadığı memurlarının raporlarında, gerekse devri basında bölgeye dair çok sayılı malumatlar sunulmaktadır. Genellikle, bu bölgeler hakkında verilen statistik bilgilerin önemi büyüktür.

Bu makalede, günümüzdeki Ermenistan Cumhuriyetinin sınırları dahilinde yer alan eski türk toprağı İrevan bölgesinin ve eski zamanlardan ulu türklerin vatani olan Doğu Anadolu bölgesinin sosyal-ekonomik durumu, kültürel hayatı ve demografik durumu hususi araştırma mevzusudur. Makalede genellikle XIX yüzyılın resmi belgelerinden oluşan rus kaynağı olan “Kafkasya Takvimleri”

* Doç. Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Bakü/AZERBAYCAN, naiba_66@mail.ru

(“Kavkazskiy Kalendar”) digər rus kaynakları ilə qarşılaşdırılacaq və bu kaynak əsasında bu türk bölgelerinin tarixi, coğrafi durumu, sosial həyatı, sənətkarlığı, kəltürel mirası, demografik durumu haqqında çeşitli bilgiler verilmişdir.

1828 yılında Rus-Kaçar savaşının Rusya için galibiyetle sona ermesinden sonra iki devlet arasında imzalanan Türkmənçay anlaşmasına görə ermenilerin serbest şekilde İran üzerinden Rusya topraklarına göçmesine izin verilmişdir. 1828 yılından 1830 yılına kadar Kuzey Azərbaycan'a İran'dan 40 bin, Osmanlı devletindən 84 bin ermeni göç etdi. Ermeniler İrevan ve Yelizavetpol kuberniyalarının en iyi topraklarında yerleştirildi. Onlara 200 bin desyatın hazine toprağı ayrıldı. Hatta ermeni yazarlar da itiraf ediyorlar ki, 1853-1856, 1877-1878, 1894-1896 yıllarında ve Birinci Dünya Savaşı döneminde Güney-Batı Kafkasya topraklarına ermenilerin akını güçlenmiştir. 1897 yılı nüfus sayımına göre Kafkasya'da ermenilerin sayısı 1,1 milyon, 1914 yılında ise artık 2 milyona ulaşmıştır.¹

Кавказские губернии, уезды (округа) и уездные (окружные) участки.	ОТДЕЛЪ КЪ											КАВКАЗСКІЙ												
	К У Р Д М.				Разныя азиатскія на							Кавказско-русские			Черкес.		Дарк.		И т о д а					
	Измайловск.		Вост.		Харцызск.		Минеральск. окл.			Кавказско-русские		Черкес.		Дарк.		Пятигорск.		Владикавказск.		Осетинск.		Всего по Кавказскому краю.		
м.	к.	к.	к.	к.	к.	к.	к.	к.	к.	к.	к.	к.	к.	к.	к.	к.	к.	к.	к.	к.	к.	к.	к.	
НАРОДНАЯ ОБЛАСТЬ.																								
Джети-Дарыялы	12	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Въ томъ: кавк. окл. члвкъ в-р-окр-ка	12	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Мана, Дамановск.	—	—	—	—	—	36	16	—	47	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ: кавк. окл. члвкъ в-р-окр-ка	—	—	—	—	—	36	16	—	47	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Гор. Барн	15	30	—	—	—	908	821	151	126	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ: кавк. окл. члвкъ в-р-окр-ка	15	30	—	—	—	908	821	151	126	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Армянскіе уезды	9191	6045	6299	3214	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ: кавк. окл. члвкъ в-р-окр-ка	8260	5751	6249	3274	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Дамановскіе уезды	10948	9129	3103	2989	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ: кавк. окл. члвкъ в-р-окр-ка	10149	8323	3443	3279	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Барнаулскіе уезды	5947	5036	2502	2591	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ: кавк. окл. члвкъ в-р-окр-ка	4899	5049	2500	2572	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Осетинскіе уезды	30	36	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ: кавк. окл. члвкъ в-р-окр-ка	30	36	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Всего по Кавказу	31480	21299	8991	8764	7918	7182	9654	9447	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ: кавк. окл. члвкъ в-р-окр-ка	28111	21354	8337	8125	7519	6844	9002	9167	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Всего по области	25516	21284	9934	8764	8796	7911	9888	9698	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ: в-р-ок. окл. члвкъ в-р-окр-ка	22011	21027	9232	8125	7545	6959	9043	9190	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Всего по области	3055	2882	702	639	1448	1055	903	493	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
КАВКАЗСКАЯ ГУБЕРНІЯ.																								
Гор. Эривани	—	—	—	—	—	—	330	842	80	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ: кавк. окл. члвкъ в-р-окр-ка	—	—	—	—	—	—	330	842	80	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Гор. Ордубата	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ: кавк. окл. члвкъ в-р-окр-ка	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

1 Kavkazskiy kalendar na 1917 q.Otdel statistiki, Tiflis 1916 q. s. 200-201

1881 - 1916 yılları arasında Kars vilayetinin nüfusu, dini ve etnik durumu:²

Nüfusu	1881 yılında	1897 yılı nüfus sayımı	1912 yılı idari bilgisi	1916 yılı idari bilgisi
Genel sayı	101336	290654	333917	404305
Onlardan müslüman (türk-ahıska, türk-azeri)	74251	145781	180185	170310
Müslüman nüfusun yüzdesi	74	50	54	42

1916 yılı “Kafkasya takvimleri”ne göre Nahçıvan kazasında 137 bin, Sürmelide 105 bin, Şerur-Dereleyezde 92 binden fazla insan yaşıyordu.

Nahçıvan kazasında 332 bin nüfusun 208,2 binini (62,1%) Müslümanlardan oluşuyordu. 6 bin kişi şii tarikatına mensuptu.

Doğu Anadolu ve Erivan bölgelerinin ekonomisinde tarım alanı özel bir yer tutuyordu.

1915 yılı istatistik bilgilerine göre Kars vilayetinde 70 bin desyatın yararlı toprak alanında 198 bin pud buğday, 2636 bin pud arpa, 457 pud mısır, 461 pud yarma ve 394 pud diğer tahıl bitkileri ekilip yetiştirilmiştir.

2 Zavriev D.S. K novejšey istorii severo-vostočnix vilayetov Turcii, Tbilisi 1947, s. 17.

Половию породна, уловак (мужской) и уловак (женской) уловак.	Промышленность, торговля.	СКОТЪ СІА															
		РУССІЕ								КАРТА							
		Промышленность.				Сельск.				Сельск.				Промышленность.			
к	ж	к	ж	к	ж	к	ж	к	ж	к	ж	к	ж	к	ж		
КАРСКАЯ ОБЛАСТЬ																	
Мясн. Арбаки . . .	—	—	36	34	36	34	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ коровъ, мясокъ чинак ар-арбаки.	—	—	36	34	36	34	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Мясн. Каленки . . .	—	—	16	11	10	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ коровъ, мясокъ чинак ар-арбаки.	—	—	16	11	10	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Гар. Бары . . .	—	—	381	391	373	383	36	23	—	—	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ коровъ, мясокъ чинак ар-арбаки.	—	—	381	391	373	383	36	23	—	—	—	—	—	—	—	—	
Ардаканскіе курки . . .	4317	—	392	392	376	387	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ курки, мясокъ чинак ар-арбаки.	—	—	392	392	376	387	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Домашніе свинки . . .	8545	—	—	—	351	213	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ свинки, мясокъ чинак ар-арбаки.	—	—	—	—	351	213	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Коровы курки . . .	6083	1754	1801	5436	5438	300	267	78	26	—	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ коровы, мясокъ чинак ар-арбаки.	—	—	1754	1801	5436	5438	300	267	78	26	—	—	—	—	—	—	
Овцы курки . . .	3021	С	ж	ж	ж	ж	ж	ж	ж	ж	ж	ж	ж	ж	ж	ж	
Итого въ породнахъ . . .	—	—	455	446	471	466	36	27	6	18	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ коровъ, мясокъ чинак ар-арбаки.	—	—	132	92	338	236	14	10	—	—	—	—	—	—	—	—	
Итого въ породнахъ . . .	1048	—	396	226	666	666	274	82	—	—	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ коровъ, мясокъ чинак ар-арбаки.	—	—	396	226	666	666	274	82	—	—	—	—	—	—	—	—	
Итого въ породнахъ . . .	1100	—	337	144	719	53	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ коровъ, мясокъ чинак ар-арбаки.	—	—	337	144	719	53	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Итого въ породнахъ . . .	1100	—	337	144	719	53	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ коровъ, мясокъ чинак ар-арбаки.	—	—	337	144	719	53	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
КАРСКАЯ ОБЛАСТЬ																	
Гар. Бары . . .	—	—	387	408	—	—	110	117	139	130	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ коровъ, мясокъ чинак ар-арбаки.	—	—	387	408	—	—	110	117	139	130	—	—	—	—	—	—	
Гар. Бары . . .	—	—	206	244	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ коровъ, мясокъ чинак ар-арбаки.	—	—	206	244	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Гар. Бары . . .	—	—	451	343	—	—	66	87	4130	4130	—	—	—	—	—	—	
Въ томъ коровъ, мясокъ чинак ар-арбаки.	—	—	451	343	—	—	66	87	4130	4130	—	—	—	—	—	—	

Kars vilayetinde kümes hayvancılığı, özellikle de koyunculuk iyi gelişmiştir. Tüm bölge üzere 544,7 bin baş hayvan 211,4 bini Kars, 170,3 bini Ardahan, 135,5 bini ise Kağızman vilayetinin payına düşüyordu. Bu nedenle, tüm XIX yüzyıl boyunca bu topraklar Rusya ile Türkiye arasında güçlü harp meydanına dönüşmüştür. İster kapitalizme kadar, gerekse kapitalist ekonomik sisteminde bu vilayet esasen et-süt hayvancılığı alanında uzmanlaşmıştır.³

Şehir teserrüfatına gelince Kars Kalesi Rusya İmparatorluğu'nun askeri-siyasi ve ekonomik sisteminde tamamen önde idi. Her şeyden önce bu onun elverişli coğrafi durumu ile ilgiliydi.

3 Kавказскій календарь на 1917 г., Отдел статисти, Тифис 1916, г. s. 198-199

Названия городов, уездов (аутономных) и уездов (окружеческих) участков.	И Т У Р Д М.										Реальная статистика на 1897 г.																													
	Население.					Еврейск.					Кристиян.					Мусульманское население.					уездный.					Городской.					Въездный.									
	м.	ж.	в.	д.	и.	м.	ж.	в.	д.	и.	м.	ж.	в.	д.	и.	м.	ж.	в.	д.	и.	м.	ж.	в.	д.	и.	м.	ж.	в.	д.	и.	м.	ж.	в.	д.	и.					
ЧЕРНОМОРСКАЯ ГУБЕРНІЯ.																																								
Гор. <i>Новороссийск</i>																																								
Въ уездѣ: <i>Черк. мѣдв.</i> <i>восточн.</i>																																								
<i>Нов. Сев.</i>																																								
Въ уездѣ: <i>Черк. мѣдв.</i> <i>восточн.</i>																																								
<i>Нов. Таврич.</i>																																								
Въ уездѣ: <i>Черк. мѣдв.</i> <i>восточн.</i>																																								
<i>Новороссійск. округ.</i>																																								
Въ уездѣ: <i>Черк. мѣдв.</i> <i>восточн.</i>																																								
<i>Севастопольск. округ.</i>																																								
Въ уездѣ: <i>Черк. мѣдв.</i> <i>восточн.</i>																																								
<i>Таврич. округ.</i>																																								
Въ уездѣ: <i>Черк. мѣдв.</i> <i>восточн.</i>																																								
<i>Таврич. округ.</i>																																								
Въ уездѣ: <i>Черк. мѣдв.</i> <i>восточн.</i>																																								
Итого во губерніи																																								
Въ уездѣ: <i>Черк. мѣдв.</i> <i>восточн.</i>																																								
<i>Итого во округѣхъ.</i>																																								
Въ уездѣ: <i>Черк. мѣдв.</i> <i>восточн.</i>																																								
Въ уездѣ: <i>Черк. мѣдв.</i> <i>восточн.</i>																																								
<i>Востокъ въ губерніи.</i>																																								
Въ уездѣ: <i>Черк. мѣдв.</i> <i>восточн.</i>																																								
<i>Востокъ въ губерніи.</i>																																								
Въ уездѣ: <i>Черк. мѣдв.</i> <i>восточн.</i>																																								
ЭРИВАНСКАЯ ГУБЕРНІЯ.																																								
Гор. <i>Александрополю</i>																																								
Въ уездѣ: <i>Черк. мѣдв.</i> <i>восточн.</i>																																								
<i>Востокъ въ губерніи.</i>																																								
Въ уездѣ: <i>Черк. мѣдв.</i> <i>восточн.</i>																																								
<i>Востокъ въ губерніи.</i>																																								
Въ уездѣ: <i>Черк. мѣдв.</i> <i>восточн.</i>																																								
<i>Востокъ въ губерніи.</i>																																								

İstatistik bilgilere göre Kars vilayeti eğitim kurumlarının ve öğrencilerinin sayısına göre de önemli yer tutuyordu. Öyle ki, şehirde 383 öğrencili kadın gimnazyası faaliyet gösteriyordu. Ali ilköğretim okullar Kağızman, Nahçıvan, Ordubadda faaliyet gösteriyordu. ⁴

Sanayi üretimine göre Kars vilayeti sanayi merkezi olarak faaliyet göstermiyordu, ancak onun manufaktura yapımı mevcuttu. 599 çeşitte farklı tip sanayi tesisleri işletilmektedir ki, burada da 624,7 bin ruble değerinde ürün üretim olunurdu.

Kendi dönemine göre sosyal ve üretim altyapısı özellikle gelişmiştir. 1889 yılında Gümrü bölgesinden Kars’a kadar 72 verst uzunlukta demiryolu hizmete verildi. Sonradan bu Sarıqamışa kadar uzatıldı. Kars ilinde 11 posta - telgraf departmanı işletilmektedir.

Kars vilayetinde tütün üretimi yaygındır. Tütün üretimine göre Nahçıvan kazası özel göstericiye malik idi. ⁵

4 Kavkazskiy kalendar na 1845-1917 qq. Otdel statistiki, Tiflis 1845-1916 qq. s. 272-273.
 5 Kavkazskiy kalendar na 1845-1917 qq. Otdel statistiki, Tiflis 1845-1916 qq. s. 240-241.

Бöylece, belirtmek gerekir ki, Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez kazalarında tarım zayıf geliştiđi halde, Kars vilayeti 1917 yılına kadar hayvancılık alanında özellikle gelişmiştir. Elbette ki, tarım, ticaret ve sanayinin gelişmesini dayandıran başlıca faktör Kars vilayetinin elverişli cođrafi konumu ile izah edilmelidir. Ancak Rusya İmparatorluğu bu bölgenin gelişmesi için mali ayırmaya ilgi göstermiyordu. Bu da her şeyden önce onun jeopolitik durumu ile izah ediliyordu. Aşırı askeri durumda ise Çar hükümeti ermeni faktörünü her an kullana biliyordu.

Губерніи (область), города и уезды (округа, уезды).	Число жителей	Число родившихся.			Число умерших.			Прирост + Убыль.
		Мужчин по полам.	Женщин по полам.	Общего пола.	Мужчин по полам.	Женщин по полам.	Общего пола.	
Тифлисская губернія	4906	19682	17500	37188	11959	19041	22000	+15188
Гор. Ахалкалаки	19	142	127	269	131	107	236	+31
„ Ахалцихе	84	304	200	404	194	105	303	+171
„ Гори	25	189	149	338	119	110	229	+103
„ Думали	5	17	16	33	15	11	24	+9
„ Сигнах	62	118	113	231	75	68	143	+91
„ Телав	93	265	194	459	96	96	197	+263
„ Урджид	179	276	270	546	267	259	497	+529
Уездъ Ахалцалкский	515	2311	1836	4147	1420	1547	2860	+1344
„ Ахалцихский	369	1300	1102	2402	508	596	1104	+1268
„ Борчалинский	783	4477	3545	8022	2279	1560	3839	+1833
„ Горийский	1009	2775	2597	5362	1490	1290	2780	+2603
„ Душанский	456	1287	1206	2493	751	661	1612	+880
„ Сигнахский	397	1080	1101	2181	684	541	1205	+929
„ Телавский	415	1405	1272	2677	725	601	1326	+1351
„ Урджидский	313	752	709	1461	248	182	430	+921
„ Цонцский	204	750	684	1437	435	350	785	+1049
Черноморская губернія	943	2558	2114	4472	1922	1049	2371	+2101
Гор. Новороссийск	258	635	569	1204	387	296	683	+521
Пос. Сев.	83	153	167	320	111	65	170	+149
„ Туапсе	78	188	174	362	166	95	241	+161
Окр. Новороссийский	172	397	396	793	334	351	465	+398
„ Сочинский	596	675	540	1215	252	198	451	+765
„ Туапсинский	74	635	620	1255	162	174	360	+297
Эриванская губернія	5897	18821	16786	35617	17309	13276	32600	+20111
Гор. Александрополь	229	659	647	1306	1070	638	1738	+438
„ Измаильск	98	119	97	216	125	110	235	+19
„ Новооблачск	53	167	170	337	168	94	172	+165
„ Ордувань	8	19	6	25	22	19	41	+16
„ Эривань	188	467	342	799	722	450	1202	+109
Уездъ Александропольский	1101	3761	3176	6937	4357	4030	8144	+898
„ Измаильский	631	1347	1042	2389	1064	951	1915	+474
„ Новооблачский	606	2634	2365	5247	2269	2176	4324	+625
„ Сурожинский	871	2507	2259	4766	2104	2237	4641	+78
„ Шаруре-Зарятовск	584	1472	1235	2707	735	627	1362	+1345
„ Эриванский	721	2398	2199	4597	1818	1699	3514	+1426
„ Яхидаринский	604	2971	2651	5622	2937	2431	5070	+552
Итого по Закавказью	48110	197436	177235	364671	177225	106790	144425	+99796
Съѣзденный Кавказъ.								
Кубанская область	14098	65865	66539	132404	44914	40364	85278	+47096
Гор. Арма	41	196	204	402	143	125	268	+134
„ Ейскъ	139	791	795	1584	745	686	1431	+155

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İrevan ve Doğu Anadolu Bölgesinin Sosyal-Ekonomik ve Demografik Durumu

Губернія (область), города и уезды (округа, уезды).	Число жителей	Число родившихся.			Число умерших.			Приток + Убыль
		Мужчин по полам.	Женщин по полам.	Общего пола.	Мужчин по полам.	Женщин по полам.	Общего пола.	
ЕЛИСАВЕТПОЛЬСКАЯ ГУБ.	7546	16296	15435	31730	11122	9822	20911	+10777
Гор. Гериюк	22	56	47	103	28	25	48	+55
Елизаветполь	326	489	430	919	447	328	775	+197
Нуха	343	425	328	753	362	392	754	+169
Шуша	332	480	387	867	405	296	701	+169
Уезд. Арташеский	846	1152	983	2135	796	660	1456	+679
Звеванширский	302	791	772	1563	611	548	1159	+371
Кавказитропальский	788	2897	2141	4511	1927	1592	2989	+1552
Заявбузский	971	1085	1438	3463	1082	869	2081	+1412
Баязетский	1043	2672	2570	5242	1857	2041	3898	+1344
Кардженский	856	2657	2309	4739	1685	1542	3037	+1688
Нухидский	1976	4584	4601	9885	3305	3079	6378	+637
Шушинский	948	1904	2597	4501	1318	812	1830	+2671
ЗАПАТАЛЬСКИЙ ОВРУГЪ	1080	1682	1464	3147	1421	1285	2718	+429
Гор. Запатали	19	63	53	113	41	37	78	+35
Окр. Запатальский	1067	1623	1411	3034	1382	1248	2640	+394
КАРСНАЯ ОБЛАСТЬ	2215	6420	5864	12284	5361	4673	10034	+2239
Гор. Барс	149	492	411	903	491	316	807	+386
Мест. Арзасан	8	28	34	62	23	28	54	+8
Багизанский	53	182	200	391	126	113	239	+152
Озлы	—	—	—	—	—	—	—	—
Окр. Арташеский	442	1747	1649	3396	1130	1020	2150	+1246
Багизанский	445	1422	1035	2477	836	857	1793	+384
Карский	1129	2849	2506	5355	2052	2339	4391	+394
Озлыский	—	—	—	—	—	—	—	—
КУТАЙСКОЕ ГУБЕРНІЯ	5384	12594	11695	24289	7878	6306	14184	+10105
Гор. Кутай	253	900	654	1519	536	492	961	+423
Поты	39	100	95	198	95	75	170	+28
Пургуты	25	87	77	164	49	59	108	+41
Уезд. Кутайский	1169	1594	1099	2693	1078	667	2085	+1655
Кутайский	1265	3553	3398	6957	1783	1058	3347	+3610
Джухумский	305	890	639	1549	445	331	836	+513
Озургенский	442	1254	1106	2390	793	561	1321	+1039
Рачинский	511	1149	1037	2156	582	266	1148	+1005
Саманский	610	1341	890	2054	838	714	1552	+502
Шораланский	476	942	921	1799	1706	1029	2793	+1644
СУХУМСКИЙ ОВРУГЪ	1924	2217	2251	4448	1840	1597	3487	+1011
Гор. Сухум	118	220	221	441	248	136	384	+57
Окр. Сухумский	1806	1997	2030	4007	1592	1461	3103	+954

XIX. Yüzyılım İkinci Yarısında İrevan ve Doğu Anadolu Bölgesinin Sosyal-Ekonomik ve Demografik Durumu

Губерния (область), уезд (илер, ilçeler)	Достоинство населения	ПОСЕЛЕННОСТЬ В ГИКОТРЕ										Итого		
		Особ. (иногда)	Прим. (иногда)	Особ.	Итого	Крестьян.	Итого	Прим.	Итого	Прим.	Итого			
ЭРВАНСКАЯ ГУБЕРНІЯ	325389	182884	312108	30	333957	—	2018	5	—	2663	486	—	72	339989
Уезд Алашкарт	50959	89	11748	—	4913	—	—	—	—	—	—	—	72	50919
" Нахичеванскій	30854	39217	13674	—	8711	—	—	—	—	—	—	—	—	61864
" Нюмуканскій	84549	1900	71156	30	21090	—	2018	—	—	—	493	—	—	104112
" Сурмаліскій	24391	12376	6949	—	9343	—	—	5	—	—	31	—	—	28191
" Шарур-Даралм	1923	1894	975	—	425	—	—	—	—	—	23	—	—	3123
" Зринванскій	28590	20465	12693	—	2122	—	—	—	—	—	2410	—	—	44757
" Уджарскій	42912	10739	61943	—	54985	—	—	—	—	—	101	50	—	30009
Итого из Эрванской Губернии	325389	44744	929616	14916	66393	47674	5417	14785	2474	29810	10013	6914	32631	3721108
КУБАНСКАЯ ОБЛАСТЬ	214020	6698	1602263	145928	69329	89738	47267	16678	—	—	101522	3669	171565	4083412
Уезд Вадковскій	220743	60678	9101	3030	24391	21495	4589	4950	7045	—	1425	2152	—	26943
" Ессейскій	739075	101768	765957	28448	369370	9425	—	—	—	—	5099	2	1764	226602
" Екатеринодарскій	177719	168646	62227	29412	48514	11991	—	—	—	—	95	—	—	40014
" Кавказскій	853749	254146	65346	17597	303991	2381	2417	591	—	—	22507	8	43005	63764
" Тбилискій	493283	243541	241641	49557	71011	1787	—	—	—	—	80	—	—	93579
" Майкопскій	623393	11214	3984	2723	16132	1994	—	—	—	—	15014	519	23193	321719
" Таманскій	547499	14949	86181	194	609173	547	—	—	—	—	65247	22	957	68899
ТЕРОСКАЯ ОБЛАСТЬ	461659	362943	14509	84759	96699	168228	—	96472	—	254	29289	366	39095	791271
Уезд Ванджикентскій	65959	32435	121	1314	6952	919	—	—	—	—	50	1511	—	1596
" Маджисскій	203174	82927	100	13537	4863	618	—	—	—	—	59199	—	—	151251
" Патисгорскій	182169	49109	1594	41591	86074	423	—	—	—	—	9421	—	—	35684
" Сундженскій	73791	65627	100	22750	9335	8300	—	—	—	—	3703	—	—	11369
Оезд Ваджикентскій	55537	10070	162	571	3233	—	—	—	—	—	—	—	—	1017
" Ванджикентскій	49693	4153	365	390	3364	21470	—	—	—	—	—	—	—	17865
" Горизонтскій	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
" Исраилскій	4973	183	4834	2969	3020	14861	—	—	—	—	—	—	—	39516
" Ильичинскій	104689	29200	9009	10139	10853	17327	—	—	—	—	—	—	—	51509
" Хас-Курганскій	60787	18953	1918	819	14943	5369	—	—	—	—	306	4	—	43123
Итого из Терской Области	461659	362943	1699602	249787	36408	108846	47267	112150	—	355	124011	4002	216524	4761683
Всего из Кавказа	693389	39948	9044478	368797	116320	637924	52714	196886	2474	80165	134924	19916	242574	8445701

Kaynaklar

- Volobuev P.V. *Ekonomičeskaya politika Vremennoqo Pravitelstva*. M., 1962.
- Zavriev D.S. *K noveyşey istorii severo-vostoçnix vilayetov Turcii*. Tbilisi 1947.
- İvanenko V.N. *Qrajdanskoe upravlenie Zakavkazem ot prisoedineniya Qruzii do namestniçestv velikoqo knyazya Mixaila Romanova*. Tiflis 1901.
- Dokumenti i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Qruzii*, Tiflis 1919.
- Kavkazskiy kalendar na 1845-1917 qq*. Otdel statistiki. Tiflis, 1845-1916 qq.
- Kadişev A.B. *İntervensiya i qrajdanskaya voyna v Zakavkaze*. M., 1960.
- Komakidze N.V. *Sostoyanie proizvodstvennix sil v selskom xozəystve Vostoçnoy Turcii*// *Turciya. İtsoriya, ekonomika, politika. Sbornik statey*. M., 1984.
- Obzor Karskoy oblasti na 1912 qod*. Kars 1914.
- Poqosyan A.M. *Karskaya oblast v sostave Rossii*. Erevan 1983.